

УДК 811.161.2'367.62:398(=161.2):811(100)](045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-213-62>

**ВІДОБРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ ВОДА
ТА ЙОГО РЕПРЕЗЕНТАНТІВ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ
(НА МАТЕРІАЛІ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТІВ)**

**REFLECTION OF THE CONCEPT OF WATER
AND ITS REPRESENTATIVES IN THE LINGUISTIC PICTURE
OF THE WORLD (BASED ON UKRAINIAN FOLKLORE TEXTS)**

Шуляк С. А.***orcid.org/0000-0003-3669-852X****доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри прикладної лінгвістики,
зарубіжної літератури та журналістики**Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини***Кондратюк О. І.*****orcid.org/0009-0008-9014-656X****аспірантка кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

У статті розглянуто вербалізацію концепту ВОДА та його репрезентантів у мовній картині світу на матеріалі текстів українських народних пісень, замовлянь і дум. Визначено мовну картину світу як осмислення навколишнього світу, віддзеркаленого в мові, адже кожна людина сприймає і відтворює навколишню дійсність по своєму, а мова концептуалізує картину світу. Зазначено, що у мові відображені культурні, психологічні особливості етносу, а кожен народ інтерпретує надбання попередніх поколінь, змінює та доповнює їх, відображаючи своєрідність національної культури. Зауважено, що концепт ВОДА в досліджуваних текстах українського фольклору репрезентований конкретизаторами-апелативами: море, річка, ріка, лиман, хвиля, дощик. Концепт ВОДА та його репрезентанти мають семантику водного простору; водної поверхні, що сприймається як окрема фізична маса; показника місцевості; пов'язаних із небезпекою відчуттів; чужого простору; допомоги, зцілення; вербального засобу комунікації; засобу причарування; напою. Основним семантичним навантаженням аналізованих лексем є значення великого простору. Метеоназва дощик, гідроніми Дунай, Десна, Вісла здебільшого притаманні текстам українських народних пісень. Чорне море, Дніпро-Славути, річка Самарка є невід'ємними атрибутами дум. Концепт ВОДА в українських замовляннях символізує допомогу, зцілення та функціонує у конструкціях звертань. Багата епітетика концепту ВОДА: свята, чиста, каламутна, холодна; море – червоне, річка – кривава. Досліджувані лексеми є показниками уявлень про свої та чужі світи в мовній картині світу та мають просторово-часове наповнення. В українських фольклорних текстах концепт ВОДА та його репрезентанти набувають символічної семантики та амбівалентних значень.

Ключові слова: концепт, українські фольклорні тексти, мовна картина світу, лексема, семантика, вербалізація, символ.

The article deals with the verbalization of the concept WATER and its representatives in the linguistic picture of the world on the basis of the texts of Ukrainian folk songs, spells and dumas. The author defines the linguistic worldview as the comprehension of the world around us reflected in language, since each person perceives and reproduces the surrounding reality in his or her own way, and the language conceptualizes the worldview. It is noted that the language reflects the cultural and psychological characteristics of an ethnic group, and each nation interprets the achievements of previous generations, changes and supplements them, reflecting the originality of national culture. It is noted that the concept WATER in the studied texts of Ukrainian folklore is represented by specifiers-appeals: sea, river, estuary, wave, and rain. The concept WATER and its representatives have the semantics of water space; water surface perceived as a separate physical mass; an indicator of terrain; danger-related sensations; foreign space; help, healing; verbal means of communication; a means of enchantment; and a drink. The main semantic load

of the analyzed lexemes is the meaning of a large space. The meteorological name doshchuk, hydronyms Danube, Desna, Vistula are mostly inherent in the texts of Ukrainian folk songs. The Black Sea, the Dnipro-Slavuta, and the Samarka River are inherent attributes of dumas. The concept WATER in Ukrainian dumas symbolizes help, healing, and functions in the construction of appeals. The epithetics of the WATER concept are rich: holy, clean, muddy, cold; the sea is red, the river is bloody. The studied lexemes are indicators of ideas about one's own and other people's worlds in the linguistic picture of the world and have spatial and temporal content. In Ukrainian folklore texts, the concept WATER and its representatives acquire symbolic semantics and ambivalent meanings.

Key words: concept, Ukrainian folklore texts, linguistic picture of the world, lexeme, semantics, verbalization, symbol.

Постановка проблеми. В умовах активного розвитку когнітивної лінгвістики актуальним стає дослідження концептів як когнітивних структур, що відображають спосіб світосприйняття народу. Аналіз вербалізації концепту ВОДА в українських фольклорних текстах дає змогу простежити специфіку етнокультурного мислення та мовної картини світу українців.

Проблема репрезентації природних стихій у фольклорі є важливою для розуміння взаємодії людини і природи у традиційній українській культурі. Концепт ВОДА у фольклорних текстах розкривається багатогранно: як символ родючості, очищення, смерті й оновлення. Це обумовлює необхідність поглибленого аналізу мовних засобів вираження цього концепту в українській традиції.

Актуальність дослідження обумовлена також загальною тенденцією до збереження й осмислення культурної спадщини у добу глобалізації, коли традиційні образи та концепти потребують актуалізації й нового прочитання. Аналізуючи мовні засоби вираження концепту ВОДА в текстах українських народних пісень, дум і замовлянь, можна простежити, як народні уявлення про світ віддзеркалюються у мові, якими засобами передаються сакральні змісти та символічні значення.

Дослідження концепту ВОДА та його репрезентантів у мовній картині світу (на матеріалі українських фольклорних текстів) є важливим для розвитку когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології та етнолінгвістики, сприяє збереженню культурної пам'яті народу і поглибленню наукового розуміння взаємозв'язку мови, культури та світогляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Л.А. Лисиченко зазначає, що «на відміну від попередників, що розглядали відношення мови та її взаємодії з іншими мовами, мови і її зв'язку з різними етапами свого власного розвитку, мови і людини, мови і її внутрішньої структури, мови і суспільства та ін., аналіз мови крізь призму мовної картини світу дозволяє поєднати ці відношення в системі «людина – світ – мова» [1, с. 36].

Як зауважує І.Г. Саєвич, «поняття «картина світу» осмислюється як історично зумовлена система образів, сформованих у процесі пізнання людиною дійсності, важливими структурними компонентами якої є світосприйняття, світогляд і світобачення» [2, с. 21].

Мова й культура відображають світогляд народу, зазнають змін; перебуваючи в постійній взаємодії, вони структурують когнітивну діяльність людини, створюють її картину світу, регулюють громадську практику, впливаючи на прийняття нею рішень [3, с. 116].

Дослідниця фольклорно-пісенного дискурсу народних дум Т.П. Беценко зазначає, що «концепт як мисленнєве утворення, формально реалізоване в певній одиниці мови, найчастіше – слові, в художньому тексті відіграє роль образу, символу, коду, в мікроконтексті – це безпосередній складник текстово-образної універсалії: у зв'язку з тим, що сам концепт, як універсалія мисленнєвого плану, реалізуючись у конкретній мовній одиниці, спричиняє виникнення у тексті такої структури, яка також на певному рівні її сприйняття та осмислення буде універсальною. Таким чином, фольклорні концепти – своєрідні образи, асоціативні, алюзійні тощо» [4, с. 1373].

Щодо аналізу концептів у мовознавстві, О.О. Селіванова зазначає, що цей аналіз «не може бути довільно дескриптивним, а має ґрунтуватися передусім на знання у галузях психології,

теорії пізнання, теорії інформації з урахуванням доробку когнітивного й комп'ютерного моделювання» [5, с. 4]; «оскільки концептуальна інформація насамперед маніфестована мовними позначеннями, особливої ваги для моделювання концепту набуває когнітивно-ономасіологічний аналіз, що дає змогу реконструювати відповідні фрагменти пропозиційного, асоціативно-термінального й модусного компонентів концептуальної моделі, а також їхню кореляцію зі складниками чуттєвої сфери, образами й архетипами колективного позасвідомого» [5, с. 8].

За дослідженнями С.Я. Єрмоленко визначаємо, що «складна взаємодія, у якій перебуває поняття, уявлення, слово, вербалізоване поняття, зумовлює пошуки різних підходів і методів до виявлення специфіки мовної картини світу, відбитої в засобах національно-мовного вираження» [6, с. 96], а «активне використання в описах мовної картини світу таких термінів когнітивної лінгвістики, як *концепт*, *концептосфера*, а також загальнонаукових абстрактів *простір*, *час* / *художній простір*, *час* так само пов'язується з вимогами вироблення адекватних методів дослідження мовної картини світу» [6, с. 98–99].

Мета дослідження: виявити мовні засоби вербалізації концепту ВОДА та його репрезентантів у мовній картині світу на матеріалі текстів українських народних пісень, замовлянь і дум; з'ясувати особливості семантики концепту ВОДА та його складників (лексем *море*, *річка*, *ріка*, *лиман*, *хвиля*, *дощик*); визначити роль аналізованих лексем у мовній картині світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Приклади подаємо в тих формах, у яких вони трапляються в досліджуваних текстах.

Вода «опоетизована в народній творчості, оскільки з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті, взагалі все земне природне життя; вважалося, що вода була від початку світу (у колядці – «що ж нам було з світа початку? Не було нічого – одна водонька», або в заклитті «водичко, найстарша царичко», або віра в те, що посеред землі, де в Єрусалимі, знаходиться пуп (центр) землі, звідки випливають усі річки та моря і повертаються туди)» [7, с. 106].

Семантику концепту ВОДА та його репрезентантів в текстах українських народних пісень, замовлянь та дум визначаємо як водний простір; водну поверхню, що сприймається як окрема фізична маса; показник місцевості; пов'язані з небезпекою відчуття; чужий простір; допомога, зцілення; вербальний засіб комунікації; засіб причарування; напій.

Семантику водного простору (*вода протікає*) спостерігаємо у тесті на кшталт: *Із тієї долиньки / Вода протікає. / Кличе, мати вечеряти – / А я не думаю* [8, с. 72], де словосполучення *вода протікає* символізує плінність життя.

Значення водної поверхні, що сприймається як окрема фізична маса зустрічаємо у текстах українських народних пісень, як-от: *За шуміли луги, загрімилі ріки. / Помер отець, мати – сирота навіки. / Сирота робить і ручок не чує, / А люди говорять: «Він в корчмі ночує!»* [8, с. 77]; *Чи не було річеньки – утопиться, / Чи не було кращого – / полюбитися? Було річки – постікали, / Були краці – поз'їжджали! / Нещастя моє! / Недоля моя!* [8, с. 79]. У зазначених вище прикладах лексеми *ріка*, *річка*, *річки*, перебуваючи у відповідному текстовому оточенні, передають емоційний стан неспокою, тривоги.

На просторову семантику досліджуваних лексем вказують прості прийменники *за*, *край*, як-от: *Ой, усі поля самарської почорніли, / Ясними пожарами погоріли; / Тільки не згоріло край річки Самарки, / Край криниці Салтанки / Три терни дрібненьких* [8, с. 6]; *Висилаю за червоне море, / За широке поле – / Там будеш жити, / Лупати плити, / Ріки переривати, / Піски пересипати, / Дерева ламати, / А до цього рожденного, / хрещеного (Федора) / Діла не мати* [9, с. 23]. Конкретизатори-апелятиви *річка* і *море* уточнюють смислову структуру концепту ВОДА позначенням місцевості, де відбуваються чи будуть відбуватися події.

Семантику відчуттів, пов'язаних із небезпекою, репрезентують епітети *каламутна*, *кривава* (*вода каламутна*, *криваві річки*): *Чого ж вода каламутна, / Чи не хвиля збила? / Чого ж і я така смутна, / Чи не мати била? / Мене мати та й не била – / Самі сльози ллються: / Од*

милого людей немає, / Од нелюба шлються [8, с. 71]. Образна паралель вода каламутна – я така смутна символізує сум. Образ кривавої річки передає конотації страху у тексті на кшталт: *А на тій Бондарівні / Червоній стрічці, – / Куди вели Бондарівну – / Скрізь криваві річки!* [8, с. 43]; *А в нашого Морозенка червона стрічка, / Де проїде Морозенко – кровавая річка. / За річкою, за лиманом покопані шанці... / Взяли, взяли Морозенка в неділеньку вранці* [8, с. 40].

Сакралізовану семантику води представлено в текстах, де описано свій та чужий простір: *Ходім турка воювать, / Свою землю одбирать! / Виїхали на майдан, / Ударили в барабан; / Виїхали за лісок: / «Прощай, мати, на часок!» / Виїхали за ріки: / «Прощай, мати, навіки!» / Не плач, мати, не ридай, / Дарма сльозів не збавляй; / Тоді, мати, заплачеш, / Як на коні побачиш, / На турецькому сиділі, / В офіцерським мундирі!»* [8, с. 59].

Водопоклоніння, притаманне нашим предкам, відображене в мовній картині світу та символізує допомогу і зцілення, дарма ж вода свята, цілюща: *Добре ти учини: / Хоч із річки Самарки / Або в криниці Солтанки / Холодної води знайди, / Рани мої, постріляні та порубані окропи, / охолоди!* [8, с. 6]; *Водичко-Йорданичко, омивай і сціляй. / Їк ти чіста, їк ти свята, / Так і цеса раба Божя рцена-порожена, / В святій воді омочена... / Помагайбіг, водице-елинице! / Є ти в хороцій кернаці, / Прибувай же ти в кернаці, / Очищай же ти камінні береги, / Бо ти є очищена з первовіку...* [9, с. 11]; *Водичко свята, я тебе прошу – стань до помічі* [9, с. 13].

Концепт ВОДА у текстах українських народних пісень, дум та замовлянь представлений як засіб причарування: *Як виїхав на битий шлях, / Сльозами облився. / Там дівчина воду несла, / Коромисло гнеть. / «Дай, дівчино, води пити, / Бо серденько б'ється». / «Не казали мені мати / Сеї води дати; / Як приїдеш увечері, / Будем чарувати: / Очаруєм руки, ноги / І чорнії очі, / Щоб не ходив до іншої / Темненької ночі»* [8, с. 66]; *Брала воду з того броду, / Коня напувала, / Брала пісок з-під білих ніжок, / Мене обсипала. / Брала пісок з-під білих ніжок, / Мене обсипала, / Вона мене, молодого, / К собі чарувала* [8, с. 73]. А вода у словосполученнях нести воду, брати воду, дати води має сакральний зміст та символізує кохання.

Звертання до води на ім'я є вербальним засобом комунікації замовляльника та води: *Добридень, кринице-вдовице! / Земля Тетяна, вода Уліяна!* [9, с. 13].

Значення напою вода має у текстах: *Вийшла, вийшла дівчинонька / В сад зелений воду брать, / А за нею козаченько / Веде коня напувать* [8, с. 62]; *Ой привикла, мій братику, / Поміж ворогами, / Як у полі криниченька поміж ворогами, / Як у полі криниченька / Поміж дорогами, / Що хто йде, а хто їде – / Водиці нап'ється, / А із мене, нещасної, / Хто схоче – сміється* [8, с. 74]; *Копав, копав криниченьку / У вишневому саду... / Чи не вийде дівчинонька / Рано-вранці по воду* [8, с. 62].

Простежуємо паралелі явір – козак: *Стоїть явір над водою, на воду схилився; / Сидить козак у неволі, тяжко зажурився. / Не хилися, явороньку, ще ж ти зелененький, / Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький! / «Не рад би я хилитися – вода корінь мис; / Не рад би я журитися – само серце мліє»* [8, с. 57].

Лексема вода в тексті української народної пісні *Ой коби я маму мала, / Я би не служила, / Я би чужій господині / Води не носила. / Я би води не носила, / Хату не мітала, / Я би чужій господині / В ласку не стояла* [8, с. 79] експлікує семантику тяжкого життя, важкої праці.

С.В. Манжос зазначає, що «фольклорний символізм образу моря як носія архитипових уявлень про свої та чужі світи й пильний плин часу набуває виразної суб'єктивної маркованості» [10, с. 46]. Навколо моря відбуваються певні дії: *Ой що то за крячок, / що по морю літає? / Ой що то за бурлачок / До молодців збирає?* [8, с. 37]; *Ой піду я до Дунаю, / Сама собі подумаю: / Шука-риба в морі грає / І та собі пару має! / Нещастя моє! / Недоля моя!* [8, с. 78];

Метеоназва дощик притаманна текстам українських народних пісень, на кшталт: *Темна хмара наступила, / Став дощик іти: / «Благослови, отамане, / Намет нап'ясти»* [8, с. 56]; *Дощик, дощик, / Капає дрібненько... / Я ж думала, я ж думала – / запорожець, ненько* [8, с. 61]; *Дощик, дощик / Аж із стріхи капотить... / Розсердився мій миленький, / Аж ногами тупо-*

тять [8, с. 62]; *І шумить, і гуде, дрібний дощик іде, / А хто ж мене, молодую, додомоньку заведе?* [8, с. 89]; *Через сад стежечка, / Йде дощик дрібненько. / «Ой отвори, мужу, врата, / Бо йду п'янесенька»* [8, с. 89].

С.Я. Єрмоленко зазначає, що «мовець реагує на пізнання й оцінку навколишньої дійсності, використовуючи відповідні одиниці мовного коду; цим одиницям властива інформаційна спадковість; невіддільним компонентом їхньої семантики виступає оцінний компонент, що вже обтяжений знаннями естетики національної культури; матеріальні оболонки висловів, афоризмів, цитат у момент їхнього «вторинного» використання фіксують духовний досвід людини в культурному середовищі» [6, с. 99]. Так, *Десна* – річка, ліва притока Дніпра, назва річки етимологічно пов'язана зі старою назвою правої руки, правиці [7, с. 178]. У давнину підіймалися з пониззя річки до верхів'я, тому в ті часи Десна дійсно була правою притокою Дніпра: *В кінці греблі шумлять верби, / Що я насадила... / Нема того козаченька / Що я полюбила. / Ой немає козаченька, – / Поїхав за Десну: / Рости, рости, дівчинонько / На другу весну!* [8, с. 68].

Дунай – ріка в Східній Європі, яка протікає нижнім своїм річищем по території України, впадаючи в Чорне море; оспівана в народних піснях; після розгрому Запорізької Січі частина козаків переселилася з Дніпра на Дунай, утворивши Запорізьку Січ [7, с. 206]. Цей гідронім зустрічаємо у тексті «*Не бий мене, мужу, не карай, / Бо покину діти, / Бо покину дрібні, / А сама поїду / За Дунай!*» [8, с. 76]. У тексті козацької пісні «Не жур мене, стара нене» водний простір і людина перебувають в одному просторі, звідси і звертання до Дунаю, як до давнього друга, виявлення турботи про нього, як-от: *Не жур мене, стара нене, / Бо я журбу і сам знаю; / До Дунаю приїжджаю, / З кониченька не вставаю, / В піхву шаблю не ховаю, / Все з Дунаєм розмовляю: / «Чом ти, Дунай, став так смутен, / Став так смутен, каламутен? / Що, Дунаю, тебе збило: / Чи галочки чорнокрилі, / Чи коники воронії, / Чи козаки молодії?».* / Ой чом коні гетьманські / Не п'ють **води дунайської?** / Ой не п'ють, не спочивають, / Все по той бік поглядають / Де козаки кіньми грають, / Шабельками повертають [8, с. 52].

У «Пісні про Максима Кривоноса та Богдана Хмельницького» спостерігаємо гідронім *Вісла*, як-от: *Гей, ну, козаки! Гей, ну у скоки / Та заберімося в боки! / Загнали панів геть аж за Віслу, / Не вернуться і в три роки* [8, с. 40].

Чорне море, *Дніпро-Славути*, *Лиман-ріка*, *річка Самара* (Самарка) є невід'ємними атрибутами українських дум: *Бо як стане Чорне море вигравати, / То не знатиме отець, либонь матір, / У котрої каторзі шукати: / Чи у пристані Козловської, / Чи у городі Царграді на базарі. / Будуть ушкالی, турки-яничари набігати, / За Чорне море у Арабську землю продавати, / Будуть за них срібло-злото, не лічаши, / Сукна дорогі поставати, не мірячи, / За них брати* [8, с. 8]; *Тоді козаки собі добре дбали, / Сім штук гармат собі арештували, / Ясу воздавали, / На Лиман-ріку іспадали, / К Дніпру-Славути низенько уклоняли: / «Хвалим тя, господи і благодарим! Були п'ятдесят итири годи у неволі, / А тепер чи не дасть нам Бог на час доволі!»* [8, с. 20]; *Стали козаки на коней сідати, / Через річку Самару у землі християнські проїжджати* [8, с. 29]; *Уже два кінні козаки / До річки Самарки стали вибігати, / Стала їх темна нічка обіймати* [8, с. 29].

Висновки. Отже, мовна картина світу сприймається як комплекс уявлень про світ, які стають ментальними структурами. Концепт ВОДА в досліджуваних текстах українського фольклору репрезентований конкретизаторами-апелятивами: *море, річка, ріка, лиман, хвиля, дощик*. Семантику концепту ВОДА та його репрезентантів в текстах українських народних пісень, замовлянь та дум визначаємо як водний простір; водну поверхню, що сприймається як окрема фізична маса; показник місцевості; пов'язані з небезпекою відчуття; чужий простір; допомога, зцілення; вербальний засіб комунікації; засіб причарування; напій. Концепт ВОДА та його репрезентанти в українських фольклорних текстах функціонують у конструкціях звертань, а завдяки особливій функції епітетів набувають нових відтінків значень. Досліджувані лексеми є показниками уявлень про свої та чужі світи в мовній картині світу та мають просторово-

часове наповнення. В українських фольклорних текстах концепт ВОДА та його репрезентанти набувають символічної семантики та амбівалентних значень.

Подальші дослідження стосуватимуться лінгвокультурологічного вивчення духовно-ціннісних концептів у текстах українського фольклору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. 2004, № 5–6. С. 36–41.
2. Саєвич І.Г. Теорія картини світу: ключові поняття. *Лінгвістика*. 2012. № 2. С. 18–28.
3. Бондаренко А.І. Основні аспекти вітчизняних лінгвокультурологічних досліджень. *Література та культура Полісся*. Серія: Філологічні науки. 2019. Вип. 96. С. 115–125.
4. Беценко Т.П. Текстово-образна універсалія – конститутивний модус організації фольклорно-пісенного дискурсу українських народних дум. *Народознавчі зошити*. 2020. № 6 (156). С. 1367–1382.
5. Селіванова О.О. Концептуальне моделювання і когнітивно-ономасіологічний аналіз. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Філологічні науки. 2017. Вип. 2. С. 3–12.
6. Єрмоленко С.Я. Мінлива стійкість мовної картини світу. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 94–103.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.
8. Українські народні пісні та думи. К. : Т-во «Знання» України, 1992. 96 с.
9. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук ; передм. М. Г. Василенка. Київ : Молодь, 1991. 336 с.
10. Манжос С.В. Функційна специфіка словообразу *море* як репрезентанта концепту ВОДА в поезії Тараса Шевченка. *Science and Education a New Dimension*. Philology, VIII (65), Issue: 217, 2020 Feb. С. 44–47.